

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

УДК 347.65/.68

БОРИСЛАВСЬКА М.В.

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ВІДКРИТТЯ СПАДЩИНИ

Статтю присвячено проблемам відкриття спадщини, зокрема часу та місцю відкриття. Проаналізовано значення часу та місця відкриття спадщини та порядок визначення. Дослідження проведено з урахуванням аналізу судової практики України, правових позицій Верховного Суду України.

Ключові слова: відкриття спадщини, час відкриття спадщини, місце відкриття спадщини, комморієнти.

Статья посвящена проблемам открытия наследства, в частности времени и месту открытия. Проанализировано значение времени и места открытия наследства и порядок их определения. Исследование проведено с учетом анализа судебной практики Украины, правовых позиций Верховного Суда Украины.

Ключевые слова: открытие наследства, время открытия наследства, место открытия наследства, комморієнти.

Article is devoted to problems of opening of inheritance, in particular, to time and the place of opening of inheritance. The value of time and the place of opening of inheritance and an order of their definition is analysed. The research is conducted taking into account the analysis of court practice of Ukraine, legal positions of the Supreme Court of Ukraine.

Key words: opening of inheritance, time of opening of inheritance, place of opening of inheritance, kommorіyenta.

Вступ. Народження та смерть людини – обставини, невід’ємні від життя окремих людей та суспільства в цілому. Вони є предметом пізнання різних наук та спеціальностей, зокрема від теології і філософії до медицини та юриспруденції. У визнаній сьогодні неможливості запобігти смерті людство виробило правила, пов’язані як із самою смертю, так і з її наслідками для інших. Ідеться про найстаріший із правових інститутів – спадкове право. Не дивлячись на достатню консервативність багатьох його положень та одночасне кардинальне оновлення спадкового права України, врахування сучасних електронних технологій тощо, залишаються спірні та невирішені питання, які потребують додаткового аналізу.

Ще досить недавно в науковій літературі майже не згадували про такий вид цивільних правовідносин, як спадкові. Проте вже тепер вони є чи не найпопулярнішим об’єктом дослідження в спадковому праві. І це не дивлячись на яскраво виражену специфічність щодо суб’єктного складу, ознак спадкових правовідносин, які відмежовують їх від інших видів цивільних правовідносин, підстав виникнення та динаміки.

Специфіка підстав виникнення спадкових прав полягає в тому, що вони завжди виступають як фактичний склад, а не як одиничний юридичний факт. Є різні підходи до систематизації юридичних фактів, які входять до цього фактичного складу. Так, Р.Р. Ленковська виділяє дві групи таких фактів: 1) факти, які мусять мати місце до моменту відкриття спадщини, вони відіграють вирішальну роль у визначенні складу правонаступників спадкодавця [1, с. 49] (наприклад

наявність заповіту, факт знаходження чоловіка (дружини) в зареєстрованому шлюбі зі спадкодавцем, факт перебування особи в певній ступені споріднення зі спадкодавцем, факт перебування на утриманні спадкодавця тощо); 2) факти, які безпосередньо ведуть до виникнення спадкових правовідносин (факт смерті або факт оголошення громадянина померлим) [1, с. 49]. Саме останні факти зумовлюють відкриття спадщини, є початковим елементом накопичення складників фактичного складу, що може призвести (за умов наявності всіх необхідних юридичних фактів) до спадкування. Отже, окремої уваги потребує відкриття спадщини.

Постановка завдання. Статтю спрямовано на виявлення та дослідження окремих проблемних питань застосування законодавства щодо відкриття спадщини.

Результати дослідження. Відкриття спадщини – це настання певних обставин, за яких у відповідних осіб виникає право спадкування [2]. Традиційними для законодавства різних країн є такі, що викликають відкриття спадщини: 1) смерть особи; 2) оголошення особи померлою (ст. 1220 ЦКУ). Слід повністю погодитись із застереженням, що термін «відкриття спадщини» є цивілістичним фразеологізмом, юридичний зміст якого свідчить про те, що у зв'язку зі смертю особи права та обов'язки, які за життя належали їй, залишаються поки що нічийми, вони є «відкритими» для заволодіння тими, хто визначений у заповіті чи у законі [3, с. 25]. Так, неправильним бачиться вживання термінів «відкриття спадщини для спадкоємців за заповітом» та «відкриття спадщини для спадкоємців за законом» [4, с. 129–130]. Таке розмежування є абсолютно безпідставним [3, с. 25].

Спадщина відкривається зі смертю фізичної особи. До смерті громадянина за правовими наслідками прирівнюється й оголошення судом фізичної особи померлою. На відміну від факту смерті особи, оголошення громадянина померлим унаслідок безвісної відсутності не припиняє цивільної правоздатності такого громадянина (за умови що насправді він є живим). Якщо ж громадянин, оголошений померлим, насправді помер, то він утратив правоздатність у момент дійсної смерті, а не в момент оголошення його померлим судом. Оскільки невідомо, чи є безвісно відсутня особа насправді живою, законодавство урівнює правові наслідки оголошення громадянина померлим із тими наслідками, які спричиняє його смерть [5, с. 537]. Слід зазначити, що законодавство України не передбачає видачі особливого свідоцтва про оголошення особи померлою, що окремі науковці вважають неправильним [3, с. 26]. Отже, як фізична, так і юридична смерть засвідчуються єдиним документом – свідоцтвом про смерть [3, с. 26].

Відкриття спадщини деталізується через категорії часу та місця відкриття спадщини. Встановлення часу відкриття спадщини полягає у тому, що на момент відкриття спадщини встановлюється коло спадкоємців, яких залучають до спадкування, визначається склад спадщини, з дня відкриття спадщини обчислюється встановлений законом строк для її прийняття, встановлюється матеріальний закон, який буде застосовуватися до врегулювання процедури спадкування, враховуючи те, що закон не має зворотної сили тощо. Слід мати на увазі, що відповідно до п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦКУ, правила Книги шостої ЦКУ застосовуються і до спадщини, яка відкрилась, але не була прийнята ніким зі спадкоємців до набрання чинності ЦКУ (абз. другий п. 1.2. Розділу 1 Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вживанням заходів щодо охорони спадкового майна, видачою свідоцтв про право на спадщину та про право власності на частку в спільному майні подружжя) [6] (далі – Методичні рекомендації).

Часом відкриттям спадщини вважається день смерті спадкодавця (календарна дата), вказаний у свідоцтві про смерть, яке видається органами ДРАЦСу. Години та хвилини в межах цієї календарної дати для цілей спадкування юридичного значення не мають, тому до уваги не беруться [7, с. 69]. Якщо факт смерті встановлюється у судовому порядку, то може скластися ситуація, коли між днем смерті, зафіксованим у рішенні суду (як під час оголошення громадянина померлим, так і під час встановлення факту смерті), та днем набрання рішенням суду законної сили спливе досить значний період часу, може й більший ніж шестимісячний строк для прийняття спадщини, який обчислюється з моменту відкриття. Тому з метою охорони інтересів спадкоємців законодавство дозволяє диференційовано підходити до визначення часу відкриття спадщини осіб, оголошених померлими в судовому порядку [7, с. 70]. За загальним правилом, якщо спадщина відкривається внаслідок оголошення громадянина померлим, то часом відкриттям спадщини вважається день, коли набрало законної сили рішення суду про оголошення громадянина померлим. У разі оголошення померлим громадянина, який пропав без вісті за обставин, що загрожували смертю або дають підставу припускати його загибель від певного нещасного випадку, суд може визнати днем смерті цього громадянина день його гаданої загибелі (ч. 2 ст. 1220, ч. 3 ст. 46 ЦКУ). За таких умов часом відкриття спадщини буде вважатися цей день.

Якщо ж строк для прийняття спадщини пропущено, то слід ставити питання про його продовження (як пропущеного з поважних причин). При цьому питання щодо кола спадкоємців, прав спадкодавця на спадкове майно, склад спадщини мають вирішуватись на момент оголошення особи померлою, який указаний у рішенні суду, а строк прийняття, відмови від її прийняття, інші строки, пов'язані зі здійсненням спадкових прав, мають починати перебіг із дня, коли спадкоємці отримали можливість реалізувати свої права, тобто з дня отримання свідоцтва про смерть. Саме таке рішення забезпечить права та інтереси спадкоємців [7, с. 70.]. Як указує О.П. Печений, якщо під час аналізу поданого нотаріусу свідоцтва про смерть виникнуть підстави вважати, що особу було оголошено померлою (відсутність даних про місце смерті, тривалий, у декілька років, розрив між датою смерті і датою видачі свідоцтва тощо), то нотаріус для забезпечення виконання вимог ст. 47 ЦКУ має зробити запит до органів ДРАЦСу про надання копії актового запису (витягу з реєстру актів цивільного стану).

При цьому в межах дотримання вимог ч. 2 ст. 47 ЦКУ та для забезпечення прав особи, оголошеної померлою, у разі її явки під час видачі спадкоємцям особи, оголошеної померлою, свідоцтва про право на спадщину на нерухоме майно, нотаріус накладає на нього заборону відчуження. П'ятирічний строк заборони відчуження нерухомого майна має обчислюватись не з моменту видачі такого свідоцтва, а з моменту оголошення особи померлою, оскільки на момент оформлення спадкових прав п'ятирічний строк може закінчитись і обмежувати в такій ситуації право спадкоємців на розпорядження нерухомим майном, що одержане ними у спадщину, ще на п'ять років немає достатніх підстав [7, с. 70].

Як показує судово-практика, подеколи відкриттям спадщини вважають дату видачі свідоцтва про смерть. Так, позивач звернувся до суду з позовною заявою про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини після смерті батька. В обґрунтування позову посилається на те, що у встановлений законом шестимісячний строк для подання заяви про прийняття спадщини він не звернувся до нотаріальної контори, оскільки обраховував шестимісячний строк прийняття спадщини не з дати смерті батька (03.06.2018 р.), а з дати видачі свідоцтва про смерть спадкодавця (05.06.2018 р.). Дослідивши матеріали справи та врахувавши правову позицію, висловлену Верховним Судом України в постанові від 6 лютого 2013 року в справі № 6-167цс12 [8], суд задовольнив позов [9].

Закон окремо врегульовує правові наслідки смерті коморієнтів (*commorientes* – ті, що вмирають одночасно) [5, с. 538]. Так, якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно й окремо щодо кожної з них. Якщо кілька осіб, які могли б спадкувати одна після одної, померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо), припускається, що вони померли одночасно (наприклад мати і син загинули під час аварії літака). Непоодинокими є факти, коли члени сім'ї, родичі помирають від спільного лиха, але їхні тіла або не можна знайти (підняти з дна моря, визволити з-під уламків висотної будівлі чи завалу в шахті), або з окремих частин їхніх тіл не можна визначити точну годину смерті [3, с. 27]. Саме такі ситуації викликали появу положення ч. 3–4 ст. 1220 ЦКУ, про припущення одночасності смерті коморієнтів та про те, що у цьому разі спадщина відкривається одночасно й окремо щодо кожної з цих осіб (ч. 3–4 ст. 1220 ЦКУ). Таким чином, під час визначення часу відкриття спадщини не враховується той часовий розрив, який може бути між смертями, що настали одна за одною, але в один і той же день [5, с. 538]. Оскільки кожна юридична презумпція може бути спростована, заінтересовані особи мають право на основі судово-медичних експертиз добиватися встановлення дійсного дня смерті когось із коморієнтів. Спадкоємець, який помер навіть через декілька годин чи хвилин після спадкодавця, але на наступну добу, не вважається померлим з ним одночасно і у нього виникає право на спадщину (абз. п'ятий п. 1 Розділу 1 Методичних рекомендацій). Такий підхід у доктринальній літературі пояснюють тим, що це дозволяє уніфікувати випадки смерті коморієнтів. Так, не завжди точно (з урахуванням хвилин та секунд) можна вираховувати те, чия смерть наступила раніше [5, с. 538], що за іншого підходу законодавець могло би викликати численні спори. Окрім того, такі випадки мають місце в екстремальних ситуаціях (найчастіше під час транспортних і екологічних катастроф), коли пріоритетом екстрених служб є не точне встановлення та фіксація часу смерті загиблих, а подолання негативних наслідків катастроф, зокрема врятування живих людей.

У науковій літературі ставиться питання про те, про яку добу – астрономічну чи календарну – правильніше говорити. Якщо календарну, то це має означати, що особи мали б померти у проміжку часу з 01 хв. до 24 години однієї і тієї ж доби. Астрономічна ж доба визначається від часу смерті, наприклад, о 17 год. 30 хв. 20 серпня до 17 год. 30 хв. 21 серпня [3, с. 27]. Зрештою, в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування»

було вказано про календарну добу [10], хоча кожен із підходів (за астрономічну та за календарну добу) має своє логічне пояснення та заперечення.

Водночас слід визнати, що для нотаріальної практики застосування ч. 4 ст. 1220 ЦКУ проблемним є документальне визначення обставин, передбачених цією нормою, оскільки ні зі свідоцтва про смерть, ні з інших документів, що подаються нотаріусу під час заведення спадкової справи, не вбачається, що особи померли під час спільної для них небезпеки. За наявності спору вказані обставини мають підтверджуватись рішенням суду [7, с. 72].

Досить показову справу щодо спадкування за коморієнтами було розглянуто Судовою палатою у цивільних справах ВСУ у 2017 році. Справа була порушена позивачем, який подав позов до свого дядька про визнання себе таким, що прийняв спадщину, про визнання свідоцтва про право на спадщину частково недійсним та визнання права власності на 1/2 частину будинку в порядку спадкування за законом. У 1995 році одночасно (тобто в один день) загинули у ДТП дід та матір позивача, якому на той момент було 7 років. Згідно з положеннями законодавства, він мав право на спадкування за правом представлення частки в спадщині діда (право власності на 1/2 будинку). Проте в діда був ще один спадкоємець першої черги – його син (дядько хлопчика), який став опікуном позивача, проте проігнорувавши спадкові права дитини (спадкування частки в спадковому майні діда за правом представлення), через нотаріуса оформив будинок лише на себе. Онук не звертався до нотаріуса і пропустив усі строки оформлення спадщини. Через багато років, після досягнення повноліття хлопчик подав зазначений позов, який був задоволений судом [11]. Слід звернути увагу, що судові рішення було винесене згідно зі ст. 529 ЦК УРСР, правила якої є аналогічним положенням ч. 1 ст. 1266 ЦКУ. Таким чином, було виправлено несправедливість та порушення спадкового права, допущені багато років тому.

Отже, час відкриття спадщини визначається нотаріусом на підставі свідоцтва (повторного свідоцтва) про смерть, виданого органами ДРАЦСу, свідоцтва про смерть, виданого за рішенням суду про встановлення факту смерті, копії актового запису цивільного стану (витягу з реєстру актів цивільного стану), наданого органами ДРАЦСу на запит нотаріуса. Порядок установлення та підтвердження часу відкриття спадщини передбачається в Методичних рекомендаціях. Факт смерті громадянина та час відкриття спадщини нотаріус перевіряє шляхом витребування від спадкоємця свідоцтва про смерть, виданого органом ДРАЦСу.

На практиці може мати місце ситуація, коли у свідоцтві про смерть точну дату смерті не вказано (вона взагалі не відома), а вказується лише місяць смерті, тоді днем смерті вважається останній день цього місяця, а у тому разі, коли вказується лише рік смерті, день відкриття спадщини – це останній день цього року [7, с. 69].

Місце відкриття спадщини визначається з метою локалізації спадкових правовідносин, забезпечення територіальної прив'язки до певного нотаріального округу [12, с. 17–18]. Від місця відкриття спадщини залежить те, до нотаріуса якого саме нотаріального округу слід звертатися, а вже звідси впливає й інше значення місця відкриття спадщини: 1) за місцем відкриття спадщини спадкоємці подають до нотаріальної контори заяви про прийняття спадщини (відмову від прийняття спадщини), а нотаріальні контори видають спадкоємцям свідоцтва про право на спадщину; 2) за місцем відкриття спадщини нотаріус відкриває спадкову справу; 3) нотаріус (нотаріальна контора) за місцем відкриття спадщини вживає заходів до охорони спадкового майна; 4) за місцем відкриття спадщини кредитори спадкодавця пред'являють претензії до спадкоємців; 5) у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини (ч. 1–3 ст. 1277 ЦК України). Тобто визначення того, яка саме територіальна громада стане новим власником відумерлого майна, буде залежати саме від місця відкриття спадщини. Отже, визначення місця відкриття спадщини має вагомое значення та може бути предметом спору.

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця, яке визначається за правилами ст. 29 ЦКУ та ч. 2 ст. 1221 ЦКУ. Так, це місце відкриття спадщини підтверджується довідкою про реєстрацію/останнє місце проживання виконавчого органу сільської, селищної або міської ради, сільського голови (якщо (відповідно до закону) виконавчий орган сільської ради не утворено), що здійснює реєстрацію, зняття з реєстрації місця проживання особи на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, на яку поширюються повноваження відповідної сільської, селищної або міської ради, або іншим документом, що може підтверджувати відповідний факт (копія актового запису про смерть, домовна книга тощо) (п. 1. 13. Глави 10 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України).

Якщо місце проживання покійної особи не було зареєстровано, вона не проживала за місцем реєстрації або мала декілька місць проживання, то для забезпечення єдиного трактування місця відкриття спадщини Пленум ВСУ в постанові «Про судову практику у справах про спадкування» зазначив, що таким місцем слід вважати місце реєстрації спадкодавця (п. 3) [10]. Цей підхід щодо визначення місця відкриття спадщини суто за місцем реєстрації проживання фізичної особи схвалюють одні науковці (З.В. Ромовська) [3, с. 29], проте критикують інші (О.П. Печений) [7, с. 74]. Так, О.П. Печений указує, що таку практику не можна визнати правильною, оскільки реєстрація місця проживання сама по собі не може бути безспірною підставою визначення місця проживання особи [7, с. 74].

Якщо за місцем проживання спадкодавця не можна встановити місце відкриття спадщини, то воно визначається відповідно до ч. 2 ст. 1221 ЦКУ, тобто за місцезнаходженням нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходженням основної частини рухомого майна.

У разі відсутності у спадкоємців документів, що підтверджують місце відкриття спадщини, нотаріус роз'яснює спадкоємцям право на звернення до суду із заявою про встановлення місця відкриття спадщини. У такому разі місце відкриття спадщини підтверджується копією рішення суду, що набрало законної сили (п. 1. 14. Глави 10 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України). Так, громадянин звернувся до суду з позовом, у якому просив визнати за ним право власності на квартиру, яка була йому заповідана його померлою тіткою. Позивач указав, що після смерті спадкодавця він звернувся за оформленням спадщини, проте постановою нотаріуса йому було відмовлено у видачі свідоцтва про право власності у порядку спадкування за заповітом на вищезазначену квартиру, оскільки ним не було надано документів, які підтверджують місце відкриття спадщини. Рішенням суду першої інстанції, залишеним без змін ухвалою апеляційного суду, позовні вимоги були задоволені. Перевіривши належним чином обґрунтованість відмови нотаріуса у видачі свідоцтва про право на спадщину, суди дійшли правильного висновку, що вона є безпідставною, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 1221 ЦК України, якщо місце проживання спадкодавця не є відомим, то місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, тобто місцем відкриття спадщини після померлої є місцезнаходження належного їй на праві власності нерухомого майна – спірної квартири [13]. Отже, з правової позиції випливає, що якщо нотаріусові не подано документів, які підтверджують місце відкриття спадщини, то вона відкривається за місцезнаходженням нерухомого майна спадкодавця, що не є підставою у відмові в видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом [13].

Отже, якщо основну частину спадщини становить житловий будинок або інше нерухоме майно, то місцем відкриття спадщини буде місце, де це майно зареєстровано. Якщо основна частина спадщини виражається в акціях або в частці в капіталі іншого товариства, то спадщина відкривається за місцем реєстрації відповідної юридичної особи [5, с. 539]. За відсутності у складі спадщини нерухомого майна, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження основної частини рухомого майна. Цю обставину може бути підтверджено відповідним свідоцтвом про державну реєстрацію транспортного засобу, випискою з рахунку в цінних паперах, із реєстру прав власників іменних цінних паперів тощо (абз. третій п. 2.1. Розділу 1 Методичних рекомендацій).

Хоча у спадкодавця може бути декілька місць проживання (ч. 6 ст. 29 ЦКУ), проте місце відкриття спадщини може бути тільки за одним з них, за яким і буде заведено спадкову справу. Слід погодитися з висновком, що свідоцтво про смерть не є документом, на підставі якого встановлюється місце відкриття спадщини (абз. 9–10 п. 2 Розділу 1 Методичних рекомендацій). Належне визначення часу та місця відкриття спадщини сприяє забезпеченню спадковим правам спадкоємців, кредиторів тощо.

Висновки. Підставою виникнення спадкових прав завжди є фактичний склад, а не одичний юридичний факт. Факт смерті або оголошення громадянина померлим, кожен із яких автоматично зумовлює відкриття спадщини, є початковим елементом накопичення складників фактичного складу, що може призвести (за умов наявності необхідних юридичних фактів) до спадкування. Часом відкриття спадщини вважається день смерті спадкодавця (календарна дата), вказаний у свідоцтві про смерть, яке видається органами ДРАЦСу, але не дата видачі такого свідоцтва. У разі оголошення померлим громадянина, якщо пропущений строк для прийняття спадщини, необхідно вирішити питання про його продовження як пропущеного з поважних причин, проте питання щодо кола спадкоємців, складу спадкового майна повинні визначатися з врахуванням моменту оголошення особи померлою, який указаний у рішенні суду. Строк прийняття, відмови від її прийняття, інші строки, пов'язані зі здійсненням спадкових прав, мають обраховуватися з

дня, коли спадкоємці отримали можливість реалізувати свої права, тобто з дня отримання свідоцтва про смерть. Факт визнання спадкодавців коморієнтами має велике значення для окреслення кола спадкоємців і визначення частки у спадковому майні. Водночас проблемним є документальне підтвердження цієї обставини, оскільки ні зі свідоцтва про смерть, ні з інших документів, що подаються нотаріусу під час заведення спадкової справи, не вбачається, що особи померли під час спільної для них небезпеки. За наявності спору вказані обставини мають підтверджуватись рішенням суду. Від місця відкриття спадщини залежить те, нотаріус якого саме нотаріального округу має право відкривати спадкову справу та вчиняти інші дії, пов'язані зі здійсненням та оформленням спадкових прав. Правильне визначення місця відкриття спадщини має вагомe значення та може бути предметом спору.

Список використаних джерел:

1. Ленковская Р.Р. Наследственные правоотношения: понятие и содержание. Социально-политические науки. 2017. № 4. С. 47–50.
2. Ромовська З. Заповідач може винагородити або відлучити спадкоємця. Нотар. 2001. № 5.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: Підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с.
4. Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика. Київ: Юрінком Інтер. 2008. 336 с.
5. Гражданское право. Том 3. Учебник. Издание третье, переработанное и дополненное / Под ред. П.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Москва: ПБОЮЛ Л. В. Рожников. 2001. 632 с.
6. Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачою свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя: Схвалено Рішення Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001323-09>.
7. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій. Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 12: Спадкове право / За ред. проф. І.В. Спасибо-Фатеевої. Харків: ФО-П Колісник А.А., 2009. 544 с.
8. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 6 лютого 2013 року. Справа № 6-167цс12. URL: <https://www.viaduk.com/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/9919488964c33463c2257b2100285697?OpenDocument>
9. Рішення Сарненського районного суду Рівненської області від 11 січня 2019 року. Номер судового провадження: 2/572/275/19. Дата набрання законної сили: 11.02.2019. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79209774>
10. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30 травня 2008 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>
11. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 07 червня 2017 р. Справа № 6-161цс17. URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciivsu/6-161cs17>
12. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. К., 2007. 25 с.
13. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 7 вересня 2017 р. Справа № 521/4123/16-ц. URL: <https://forum.antiraid.com.ua/topic/9459-postanovlenie-vsu-po-peresmotru-o-poryadke-nasledovaniya-po-pravu-predstavleniya/>